

<https://ui.ac.ir/en>

Journal of Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 12, Issue 4, No.33, Winter 2020-2021, pp. 111-132

Received:01/02/2020

Accepted:06/10/2020

Investigating Social Trust in Seif Farghani's Divan from a Sociological Perspective

Masoud Forouzandeh*

*Corresponding author: Associate Professor of Persian Language and Literature, Shahrekord University,
Shahrekord, Iran
forouzandeh@sku.ac.ir

Zahra Fadaei Dehcheshmeh

M. A. Graduate of Persian Language and Literature, Shahrekord University, Shahrekord, Iran
zahrafadaei7095@gmail.com

Sattar Sadeghi Dehcheshmeh

Assistant Professor of Sociology, Shahrekord University, Shahrekord, Iran
satarsadeghi@kashanu.ac.ir

Abstract

Trust is one of the most important aspects of human relationships and the creator of participation and balance among members of society. Social trust is one of the most important characteristics of social capital, for which various types and levels of trust have been defined. Trust is generally divided into intragroup and intergroup categories. Intragroup trust includes trust in relatives, personal trust, and interpersonal trust. Intergroup trust includes institutional trust, fundamental trust, and moral values. Meanwhile, dependent variables related to social trust include the performance of the government, security, and religion. Social trust is in the minds of many traditional and contemporary sociologists. The concept of trust manifests itself in many different ways. This issue is one of the most important factors in establishing communication between members of the community.

Trust is the basic foundation and pulse of the social order. The existence of social problems indicates a lack of trust in society. The expression of social problems, ugliness, and vulgarity of the corrupt class, especially in the institutional systems and the performance of the government, has long been seen in the poems of our poets and writers. Seif Farghani is a poet of the seventh and eighth centuries AH who, as a reformer and social critic, critically expresses bad social and economic conditions.

In Seif's poetry, bad social conditions have destroyed the public's trust in the government and even in the society, and Seif, as a representative of these people, expresses distrust, especially of the government and its institutions. The present study investigates social trust in Seif Farghani's poems based on the theories of three sociological theorists: Anthony Giddens, Robert Putnam, and Francis Fukuyama. Interpersonal trust, personal trust, institutional trust, religion, security, and moral values are the most common subsets of social trust in the theories of these three sociological theorists. Analysis of the theoretical content of Seif's poetry ideas shows the poet's dominant thought in the field of intergroup trust. Saif's biggest complaint is the poor performance of the government and the governing body of the society.

In Seif's Divan, due to the transformation of social life, the disruption of social order, and corruption, instead of trust, one should speak of distrust. The only trust that can be seen in Seif's Divan is the interpersonal trust that is based on the relationship between the lover and beloved. Religion, security, and moral values have also been examined as other variables of social trust in Seif's Divan which are directly related to institutional trust and government performance. In general, Seif believes that a ruler who does not have religious and moral values in the society disrupts the security and order of the society. According to him, having religion can increase social trust in society.

Keywords: Seif Farghani, Social Trust, Government Performance, Sociological Theories.

References

- Abbaszadeh, M., & Mirzaei, M. (2014). The Role of Religion in the Development of Students' Social Trust Network (Case Study: Tabriz University Students). *Culture in Islamic Azad University*, 2, 199-224.
- Azimi, L. (2013). The Impact of Social Trust on the Quality of Boroujerd Azad University Students. *Iranian Social Science Studies*, 38, 186-215.
- Bahripour, A., & Rastegar Khalid, A. (2013). Study of the Relationship Between Social Trust and the Feeling of Social Security (Case Study: Kashan City). *Quarterly Journal of Youth Sociological Studies*, 10, 9-26.
- Cerami, Gh., & Rifai, D. (2012). Saif Ferghani and Social Criticism. *Mysticism in Persian Literature*, 12.
- Dehnavi, F., & Ahmadi, S. A. A. (2013). Explaining the Components and Measuring Interpersonal Trust (Case study: Social Security Organization). *Quarterly Journal of Organizational Behavior Studies*, 3, 1-24.
- Dori, Z., & Hadi, Z. (2010). Different Dimensions of Social Criticism in the Divan of Seifoddin Mohammad Farghani. *Journal of Persian Language and Literature*, 5, 119-146.
- Farahmand, M., Shafieinejad, M., & Daman Bagh, M. (2016). Cultural Duality and Social Distrust (Study of the Citizens of Yazd and Ahvaz). *Social Issues of Iran*, 2, 73-96.
- Farghani, S. M. (1985). *Seif Ferghani Divan*. Edited by Zabihullah Safa. Second Edition. Tehran:

Ferdows Publication.

- Giddens, A. (1998). *Consequences of Modernity*. Mohsen Thalasi (trans.). Tehran: Nashr-e Markaz.
- Idrisi, A., Rahmani Khalili, E. & Hosseini Amin, S. N. (2012). Social Trust for Religious Norms and Moral Values (Statistical Population: Professors, Staffs, and Students of Islamic Azad University, Tehran Branch) (North). *Cultural Research Society, Institute of Humanities and Cultural Studies*, 1, 1-23.
- Jahanshahi Afshar, A. & Rusta, J. (2013). Mongol Invasion of Iran and the Components of Sustainability in Seif Poems. *Journal of Sustainability Literature*, 9, 93-118.
- Karami, M. & Hosseini Kazeruni, S. A. (2014). History of Political Rebellion and Critique of Power in the Poems of Seif Ferghani and Obaid Zakani. *Quarterly Journal of Analysis and Critique of Persian Language and Literature Texts*, 22, 33-53.
- Kazkawa, O. A. (2005). Social Themes in Persian Poetry of the Mongol Era. *Name Parsi*, 4, 85-91.
- Kitabi, M., Adibi Sedeh, M., Ghasemi, V. & Sadeghi Dehcheshmeh, S. (2010). Assessing Social Trust and the Factors Affecting It in the Centers and Cities of Chaharmahal and Bakhtiari. *Journal of Applied Sociology*, 4, 97-122.
- Mirfardi, A. & Ahmadi Qariani, H. (2016). Study of the Relationship Between Altruism and Social Trust in Interpersonal Relationships (Case Study: Residents Aged 18 and over in Yasuj). *Journal of Applied Sociology*, 64, 27- 46.
- Molaei, J., Ranjbarian, A., Sidi, S. A. & Hosseini, S. A. A. (2016). Study of Cognitive Community Factors Affecting the Level of Social Trust (Case Study: Female Students of Payame Noor Abdanan University). *Social Development Quarterly (Former Human Development)*, 4, 105-122.
- Ojaqlou, S. & Zahedi, M. J. (2005). Study of Social Trust and the Factors Affecting it among the Residents of Zanjan. *Iranian Journal of Sociology*, 4(6), 92-125.
- Panahi, M. H. & Shaygan, F. (2007). The Effect of Religiosity on Political Trust. *Social Science Quarterly*, 37, 73-108.
- Sadeghi Dehcheshmeh, S. (2009). *Assessing Social Trust and Examining the Factors Affecting it in the City Centers of Chaharmahal and Bakhtiari Province*. Ph.D. Thesis in Sociology, University of Isfahan.
- Sharipour, M., Razzaqi, N. & Gholamzadeh, Kh. (2010). Study of the Relationship Between Different Types of Trust and Social Trust among Students of Mazandaran University. *Iranian Journal of Social Studies*, 4(4), 40-53.
- Tajbakhsh, K. (2005). *Social Capital, Trust, Democracy, and Development*. Translated by Afshin Khakbaz and Hossein Pouyan. Tehran: Nashr-e Nao.

- Tajbakhsh, K., Saghafi, M. & Kouhestani Nejad, M. (2003). Social Capital and Social Policies. *Journal of Social Welfare Quarterly*, 10, 155-200.
- Torabi, M. (1986). Following Bedrogh Poetry in the Divan of Seifoddin Farghani. *Chista Journal*, 28, 612-620.
- Zahirinia, M., Nikkhah, H., Fallahi Shahabad, A., Sadeghi, S. & Azizzadeh, O. (2016). Social Trust and Its Impact on Social Participation of Hormozgan University Students. *Hormozgan Cultural Research Journal*, 11, 86-106.
- Zeinabadi, M. (2008). *Theories and Theories Related to Social Trust in the Society*. Tehran: Cultural and Social Research Group, Strategic Research Institute of the Expediency Council.

فنون ادبی

نوع مقاله: پژوهشی

سال دوازدهم، شماره ۴ (پیاپی ۳۳) زمستان ۱۳۹۹، ص ۱۱۱-۱۳۲

تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۱۱/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۷/۱۵

بررسی اعتماد اجتماعی در دیوان سیف فرغانی از منظر جامعه‌شناختی

مسعود فروزنده*، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران

foroozandeh@sku.ac.ir

زهرا فدایی دهچشمه، دانش آموخته کارشناسی ارشد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران

zahrafadaei7095@gmail.com

ستار صادقی دهچشمه، استادیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران

satarsadeghi@kashanu.ac.ir

چکیده

اعتماد اجتماعی یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های سرمایه اجتماعی است که در ادبیات اعتماد، انواع و سطوح گوناگونی برای آن تعریف شده است. هریک از نظریه‌پردازان جامعه‌شناسی انواع و تعاریف متعددی برای اعتماد بیان کرده‌اند. مقاله حاضر به موضوع اعتماد اجتماعی در اشعار سیف فرغانی با تکیه بر نظریه‌های سه نظریه‌پرداز جامعه‌شناس - آنتونی گیدنز، رابرت پاتنام و فرانسیس فوکومایا - اختصاص دارد. فرغانی در جایگاه شاعری سیاسی و اجتماعی با لحنی تند مشکلات حاکم بر جامعه را نقد می‌کند و منتقدانه به نکوهش حاکمان و صاحبان مناصب دولتی می‌پردازد. به دلیل اینکه بیشترین گلابه سیف از حکومت و نمایندگان آن است، اعتماد نهادی و عملکرد دولت بیش از سایر مصادیق در نظر انتقادی وی جلوه یافته است. دگرگونی پایه‌های حیات اجتماعی، عملکرد ضعیف دولت و شرایط بد اجتماعی دلیل از کار افتادن نبض حیات اعتماد در دیوان سیف است. پژوهش حاضر به شیوه توصیفی تحلیلی انجام شده است. در این تحقیق سعی بر آن است با تعمق در دیوان سیف انواع اعتماد اجتماعی از منظر جامعه‌شناختی شرح داده شود. اعتماد اجتماعی به‌طور کلی به دو دسته درون‌گروه و برون‌گروه دسته‌بندی می‌شود. اعتماد درون‌گروهی شامل اعتماد به نزدیکان و خویشاوندان، اعتماد شخصی و اعتماد بین‌فردی و اعتماد برون‌گروهی شامل اعتماد نهادی، اعتماد بنیادی و ارزش‌های اخلاقی است؛ در عین حال اعتماد مبتنی بر عملکرد دولت، امنیت و دین که به عنوان متغیرهای وابسته به اعتماد اجتماعی است، از دیدگاه این سه نظریه‌پرداز بررسی می‌شوند.

کلیدواژه‌ها: سیف فرغانی، اشعار انتقادی سیف، اعتماد اجتماعی، عملکرد دولت، نظریات جامعه‌شناختی

مقدمه

سیف فرغانی از شاعران قرن هفتم و هشتم هجری است که در دوره مغولان در آسیای صغیر می‌زیسته است. موضوع قصیده‌های سیف در ادبیات فارسی را می‌توان دلیلی بر اوج مهارت او در سرایش اشعار فارسی دانست. محتوای قصایدش

* مسؤل مکاتبات

علاوه بر نعت پیامبر و وعظ و اندرز عمدتاً دربارهٔ اوضاع اجتماعی و سیاسی است. بیان مسائل و مشکلات اجتماعی و بیان زشتی‌ها و پلشتی‌های طبقهٔ فاسد به‌خصوص در دستگاه‌های نهادی و عملکرد دولت در اشعار سیف به چشم می‌خورد. سیف به شاعر منتقد اجتماعی در ادبیات شناخته شده است. «در میان شاعران دورهٔ مغول، شفاف‌ترین و گزنده‌ترین انتقادات اجتماعی را می‌توان در شعر سیف‌الدین محمد فرغانی مشاهده کرد» (دری و هادی، ۱۳۸۹: ۱۲۰). سیف یک مصلح اجتماعی است که همچو یک منتقد، شرایط بد اجتماعی و اقتصادی را منتقدانه بیان می‌کند و از این شیوهٔ انتقاد هراسی ندارد. در زمانی که اندیشهٔ غالب اکثر شاعران، مدح امرا و سلاطین بود، سیف از مدیحه‌گویی پرهیز کرده و تنها یک‌بار ایلخان مغول را مدح کرده است. اشعار سیف، اشعاری فرازمان و فرامکان است. هرجا ظلم و بیدادی حاکم باشد، اشعار سیف همچون آینه‌ای حقایق را بیان می‌کند و به ظالمان هشدار می‌دهد. حملهٔ مغول به ایران که در زمان سیف اتفاق می‌افتد، پایه‌های حیات اجتماعی را دگرگون می‌کند و باعث برهم خوردن نظم اجتماعی، فساد اخلاقی و انواع عیوب و انحطاط‌های اخلاقی در کشور می‌شود. شرایط بد اجتماعی، اعتماد مردم جامعه را به دولت و حتی افراد جامعه از بین برده است و سیف در نقش نماینده‌ای از این مردم به بیان بی‌اعتمادی به‌خصوص از دولت و نهادهای آن می‌پردازد. اعتماد، پایهٔ اساسی و نبض تپنده نظم اجتماعی است. از نظر سیف اعتماد در جامعه وجود ندارد.

پیشینه تحقیق

سیف را شاعر اجتماعی می‌شناسند و در این زمینه آثاری دربارهٔ اشعار این شاعر تألیف شده است؛ از جمله:

- «پیشینه عصیان سیاسی و نقد قدرت در اشعار سیف فرغانی و عبید زاکانی» از کرمی و حسینی کازرونی (۱۳۸۹)؛ نویسندگان در این مقاله، آشفتگی قرن هفتم و هشتم را که بستر مناسبی برای بروز آثاری در حوزهٔ ادبیات انتقادی است، به تصویر می‌کشند. سیف فرغانی و عبید زاکانی در حقیقت بازگوکنندهٔ وضع موجود، ظلم حاکمان ریاکار و مظلومیت عامه مردم هستند. هردوی اینها یک هدف را - هرچند با شیوهٔ بیان نسبتاً متفاوت - بیان می‌کنند و حکام و امرا را هدف تیر طعن و آماج انتقادات قرار می‌دهند.

- «ابعاد مختلف نقد اجتماعی در دیوان سیف‌الدین محمد فرغانی» (دری و هادی، ۱۳۸۹)؛ در این مقاله با معرفی سیف به عنوان سیاسی و اجتماعی‌ترین شاعر دورهٔ مغول از آشفتگی‌های سیاسی - اجتماعی و سقوط اخلاق اجتماعی و ارزش‌های انسانی در این دوره سخن می‌رود. نویسنده شفاف‌ترین و گزنده‌ترین انتقادات را از آن سیف می‌داند. سیف صاحبان مناصب و موقعیت‌های سیاسی و اجتماعی را زیر ذره‌بین خود قرار می‌دهد و به انتقاد بازاریان کم‌فروش، مداحی و تملق شاعران درباری، بی‌عدالتی‌های اجتماعی، نبود امنیت و آسایش، فرمانروایی مردم نالایق و بی‌دین، حاکمان ستمگر، عوانان حکومت، قاضی رشوه‌خوار و صوفیان دروغی می‌پردازد.

- «هجوم مغول به ایران و مؤلفه‌های پایداری در اشعار سیف فرغانی» (جهانشاهی افشار و روستا، ۱۳۹۲)؛ در این مقاله ایستادگی و مقاومت شاعر در مقابل ظلم و ستم حاکم در قرن هفتم و هشتم هجری مطرح شده است که سیف یک شاعر پایداری با انتقاد از دنیاپرستی و شناساندن چهرهٔ ظالمان درخواست ایستادگی در برابر ستمگران را دارد و مردم را به قیام علیهٔ استبداد فرامی‌خواند.

«سیف فرغانی و انتقادهای اجتماعی» (سرامی و رفاعی، ۱۳۹۱)؛ در این پژوهش اندیشه و انتقادات سیف در قرن هفتم و هشتم، به‌عنوان یکی از سیاه‌ترین دوره‌های تاریخ بررسی شده است. شعر سیف با نشان دادن محرومیت‌ها، فقر، ظلم حاکمان و صاحبان مناصب، آینهٔ تمام‌نمای روزگار خودش است. فرغانی در عین پابندی به تقوا از درد مردم روزگارش غافل نبوده و شعرش را در خدمت جامعه قرار داده است.

- «به دنبال شعر بی دروغ در دیوان سیف‌الدین فرغانی» (ترابی، ۱۳۶۵)؛ نگارنده معتقد است سیف در قصایدش به ندای وجدان بیدار خود پاسخ گفته و از تمام قشرهای جامعه: وزیران، مستوفیان، قاضیان شرع، بازاریان، صوفیان و زاهدان سخن گفته است و انتقادهای بیشتر متوجه طبقه حاکم است. سیف با چنان حدت و تیزی لب به انتقاد ظلم حاکم در جامعه پرداخته که می‌توان گفت حق سخن را در این زمینه ادا کرده است. شاعر با احساس پاک، بدون چاپلوسی و سرپوش گذاشتن، شعر بی دروغی ساخته است.

- «مضامین اجتماعی در شعر فارسی عهد مغول» (کزکاو، ۱۳۸۴)؛ نگارنده در این مقاله به این امر اشاره می‌کند که شعر انتقادی در قرن هفتم و هشتم بهدلیل آشفتگی وضع روزگار، میدان مساعدی برای فراگیری پیدا کرده و شاعران به تصویر اوضاع اجتماعی زمان خود پرداخته اند که سیف فرغانی هم یکی از این شاعران است.

پژوهش‌های متعدد دیگری چه در زمینه بررسی بعد اجتماعی و چه بعد زیباشناختی شعر سیف انجام گرفته است؛ اما در بررسی بعد اعتماد اجتماعی از منظر جامعه‌شناختی، تاکنون پژوهش مستقلی شکل نگرفته است. پژوهش حاضر، بعد اعتماد اجتماعی را - که یکی از مصادیق سرمایه اجتماعی است - براساس دیدگاه‌های سه نظریه‌پرداز جامعه‌شناسی بررسی کرده است.

روش پژوهش

روش کار این مقاله به شیوه توصیفی - تحلیلی است. ابتدا نظریات این سه نظریه‌پرداز (گیدنز، پاتنام، فوکویاما) درباره اعتماد اجتماعی مطرح شده و پس از تحلیل و بررسی اشعار سیف، انواع اعتماد اجتماعی از منظر جامعه‌شناختی در دیوان شاعر بررسی شده است.

چارچوب نظری

اعتماد یکی از جنبه‌های مهم روابط انسانی و آفریننده مشارکت و تعاون در میان اعضای جامعه است. از آنجاکه در جوامع گذشته مردم بیشتر با کسانی ارتباط داشتند که با آنها آشنا بودند و دامنه تعاملاتشان در مقایسه با جامعه معاصر بسیار محدودتر بود، اعتماد درون‌گروهی یا اعتماد بین‌شخصی بیشتری در بین مردم وجود داشت. رفته‌رفته با گسترش شهرنشینی و آشنایی افراد با غریبه‌ها نیاز شد که به پدیده‌های فراتر از افراد انسانی اعتماد شود و اعتماد برون‌گروهی که شامل اعتماد به اغیار و نهادها بود، بیشتر مورد توجه قرار گیرد. یکی از اساسی‌ترین مسائلی که جوامع به‌خصوص جامعه امروزی با آن مواجهند، اعتماد اجتماعی است. اعتماد اجتماعی یکی از ابعاد مهم زندگی بشری را تشکیل می‌دهد و یکی از مهم‌ترین زیرمجموعه‌های سرمایه اجتماعی به شمار می‌رود. «سرمایه اجتماعی به‌طور خلاصه، به معنای هنجارها و شبکه‌هایی است که امکان مشارکت مردم در اقدامات جمعی به‌منظور کسب سود متقابل را فراهم می‌کند... و می‌توان آن را به‌منزله هنجارها و شبکه‌های عمومی‌ای دانست که دست‌کم دربرگیرنده سه عنصر: آگاهی، اعتماد و مشارکت باشد» (تاجبخش و دیگران، ۱۳۸۲: ۱۰). اعتماد یکی از جنبه‌های مهم روابط انسانی است و تمایل افراد را برای برقراری ارتباط با گروه‌های مختلف در جامعه افزایش می‌دهد. هرچه فاصله مکانی و زمانی بیشتر باشد، نیاز به اعتماد هم بیشتر می‌شود. در جوامع قدیم به‌دلیل محدودیت زمان و مکان، اعتماد بیشتری در همه روابط نسبت به امروز وجود داشت. میزان اعتماد اجتماعی در شرایط و زمان‌های مختلف تفاوت معناداری پیدا می‌کند. این میزان اعتماد در بین گروه‌های مختلف جامعه متفاوت است. «اعتماد به عنوان عنصری مهم از پایین‌ترین سطوح روابط در خانواده میان پدر و مادر و فرزندان آغاز می‌شود، سپس در سطح گسترده‌تری مانند خویشاوندان، دوستان و گروه همسالان ادامه یافته و در نهایت در سطح گروه‌ها و نهادهای جامعه تجلی می‌یابد» (وثنوقی و رحمانی، ۱۳۹۲: ۳۲). اعتماد، پایه اساسی نظم اجتماعی است و انسجام را در جامعه افزایش می‌دهد. امنیت حاکم بر جامعه

باعث افزایش اعتماد در بین افراد می‌شود و پیروی از معیارهای اعتماد اجتماعی باعث تسهیل روابط بین افراد می‌شود. اعتماد اجتماعی عاملی برای تعامل بین افراد نسل‌های مختلف در جامعه است. «اعتماد از جمله مقولات اساسی در مطالعات اجتماعی و سیاسی معاصر است که غالباً ذیل بحث سرمایه اجتماعی در کانون توجه قرار گرفته و از جمله میانجی‌هایی است که شیوه تعامل اطمینان‌بخش اجزای نظام با یکدیگر را تبیین می‌کند» (زتومکا، ۲۰۰۳، به نقل از فرهنگد و دیگران، ۱۳۹۵: ۷۸). اعتماد در لغت به معنای تکیه کردن، برگزیدن، اطمینان و کاری به کسی واگذار کردن است. «در فرهنگ لغت آکسفورد اعتماد به معنی اطمینان به بعضی صفات یا ویژگی‌های یک شخص و حتی درستی و حقانیت یک نظریه تعریف شده است» (اوجاقلو و زاهدی، ۱۳۸۴: ۹۳). جامعه‌شناسان درباره اعتماد اجتماع-ی که یکی از مهم‌ترین مقوله‌های سرمایه اجتماعی است - نظریه‌های متفاوتی داده‌اند. آنتونی گیدنز، رابرت پاتنام و فوکویاما از جمله نظریه‌پردازان سرمایه اجتماعی هستند. «در کنار بورديو و کلمن و دیگر نظریه‌پردازان سرمایه اجتماعی، پاتنام، شاید معروف‌ترین نویسنده و مدعی سرمایه اجتماعی در جهان امروز می‌باشد» (تاجبخش، ۱۳۸۴: ۱۲). پاتنام معتقد است اگر اعتماد به کار گرفته شود، افزایش می‌یابد و در صورت عدم کاربرد کاهش می‌یابد. «از نظر پاتنام اعتماد اجتماعی به همان اندازه که یک نگرش شخصی است، یک دارایی ضروری نظام اجتماعی به شمار می‌رود» (صادقی ده‌چشمه، ۱۳۸۸: ۱۱۸). پاتنام اعتماد را وسیله‌ای برای رسیدن به آرامش و کمال می‌داند. «اعتماد، رشد انسان و شکوفایی استعدادها و توانایی‌های او را تسهیل می‌کند و رابطه بین او و جهان را به رابطه خلاق و شکوفا تبدیل می‌سازد تا فرد بتواند آرامش، امنیت، آزادی و استقلال را با دیگران تجربه کند» (Putnam، ۱۹۹۳: ۸۰، به نقل از میرفردی و احمدی، ۱۳۹۵: ۳۳). وی معتقد است بین اعتماد و همکاری رابطه مستقیم وجود دارد. «اعتماد یکی از اجزای سرمایه اجتماعی است، اعتماد و همکاری را تسهیل می‌کند و هرچه اعتماد در جامعه بیشتر باشد، احتمال همکاری افزایش می‌یابد» (عباس‌زاده و میرزایی، ۱۳۹۳: ۲۰۲). به‌طور کلی مؤلفه‌های مورد نظر پاتنام، شامل عملکرد دولت، دین، سیاست، اعتماد بین شخصی و چهره به چهره، اعتماد رسمی یا نهادی، اعتماد تعمیم‌یافته و اعتماد مبتنی بر عملکرد دولت و دین به عنوان مهم‌ترین متغیرهای مرتبط با اعتماد اجتماعی است. پاتنام «اعتماد را بعدی از سرمایه اجتماعی می‌داند و آن را بر سه بعد اعتماد غیررسمی یا شخصی، اعتماد تعمیم‌یافته یا اعتماد نهادی تقسیم می‌کند» (نک. ظهیری‌نیا و دیگران، ۱۳۹۵: ۹۲).

گیدنز - یکی دیگر از نظریه‌پردازان اعتماد اجتماعی - باور دارد زمانی که فرد در روابط متقابل خود با دیگری نگاهی منفی داشته باشد، این نشان از سلب اعتماد است. گیدنز در جامعه سنتی، سیستم خویشاوندی و اجتماع محلی را مهم‌ترین زمینه‌های اعتماد می‌داند. «گیدنز معتقد است که چهار زمینه محلی اعتماد یعنی، خویشاوندی، اجتماع محلی، سنت و کیهان‌شناسی مذهبی بر فرهنگ‌های پیش از مدرن تسلط دارند» (ظهیری‌نیا و دیگران، ۱۳۹۵: ۹۰). گیدنز اعتماد بنیادی را سپر پشتیبانی می‌داند که افراد در جریان رویارویی با زندگی در پناه آن قرار می‌گیرند. «اعتماد بنیادین نگرشی است که فرد نسبت به خود و دنیای پیرامون خود دارد و موجب تقویت این احساس می‌شود که افراد و امور دنیا قابل و دارای ثبات و استمرار هستند» (گیدنز، ۱۳۷۷: ۲۳). به‌طور کلی، اعتماد شخصی و چهره به چهره، اعتماد بین‌فردی، اعتماد نهادی، ارزش‌های اخلاقی و امنیت، قانون‌گرایی و دین به عنوان متغیرهای اعتماد اجتماعی از نظر آنتونی گیدنز است. گیدنز «تأثیر دین بر اعتماد سیاسی را خاص جوامع سنتی دانسته است» (پناهی و شایگان، ۱۳۸۶: ۱۰۶). به‌طور کلی گیدنز، فوکویاما و پاتنام بر تأثیر دین بر افزایش سرمایه اجتماعی - که اعتماد مهم‌ترین بخش آن است - تأکید زیادی داشته‌اند. از نظر گیدنز «باورداشت‌های مذهبی مهم‌ترین کارشان این است که معمولاً به تجربه، رویدادها و موقعیت‌ها اعتماد تزریق می‌کنند» (مولایی و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۱۰).

فوکویاما در افزایش سرمایه اجتماعی نقش دولت را بسیار پررنگ می‌داند. در اندیشه فوکویاما نقش دولت مهم‌ترین عامل در افزایش موجودی سرمایه اجتماعی و اعتماد در جامعه است. «مهم‌ترین متغیر تأثیرگذار بر اعتماد اجتماعی، متغیر اعتماد نهادی است. این یافته‌ها با نظر افه (۱۳۸۴) و نظر فوکویاما (۱۳۸۵: ۱۴) در مورد توانایی نهادها برای گسترش اعتماد اجتماعی

همسوست» (شارع‌پور و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۱). به‌طور کلی سیاست، ارزش‌های اخلاقی، صداقت، همیاری، عدم خودخواهی و فرصت‌طلبی، دوام و قوام جامعه مدنی، مشارکت و همکاری، نقش و عملکرد دولت، قانون‌گرایی و امنیت به عنوان یکی از عوامل مهم و مرتبط با اعتماد اجتماعی از نظر فوکویاما هستند. دین یکی دیگر از عواملی است که در کنار مؤلفه‌های اجتماعی از نظر فوکویاما حائز اهمیت شمرده شده است. از نظر وی «در میان عناصری که در جامعه، اعتماد اجتماعی را به وجود می‌آورند و یا آن را تقویت می‌کنند، نقش دین و مذهب دارای اهمیت است» (مولایی و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۱۰). فوکویاما نیل به توانایی و شکوفایی افراد در مشارکت با یکدیگر را در اعتماد اجتماعی خلاصه می‌کند. به‌طور کلی دیدگاه‌های مطرح درباره اعتماد اجتماعی، تحت عنوان کلی نظریه‌های خرد و کلان تقسیم‌بندی می‌شوند. پاتنام و فوکویاما برای بررسی‌های خود درباره اعتماد، سطح تحلیل کلان را برمی‌گزینند.

گیدنز برخلاف پاتنام و فوکویاما اعتماد را ترکیبی از یک دید روان‌شناسی با تکیه بر خصوصیت شخصی و فردی و یک دید جامعه‌شناسی با تأکید بر ویژگی جمعی و کلان و یا نظام اجتماعی می‌داند. گیدنز «بر ارتباط پدیده‌های خرد و کلان و ترکیب و تلفیق این دو سطوح در تحلیل و بررسی اعتماد اجتماعی تأکید می‌کند» (همان: ۱۰۰). اعتماد بنیادی یکی دیگر از زیرمجموعه‌های اعتماد اجتماعی در نظریه گیدنز است. وی این نوع اعتماد را بنیادی و اساسی برای انواع دیگر اعتماد می‌داند. در واقع این نوع اعتماد، ویژگی روان‌شناختی و فردی دارد. اکثر جامعه‌شناسان اعتماد اجتماعی را در جهان معاصر بررسی کرده‌اند. از نظر گیدنز زمان و مکان نقش مهمی در اعتماد و مؤلفه‌های آن دارند. بنابراین اعتماد تعمیم‌یافته که مهم‌ترین بعد اعتماد اجتماعی از نظر فوکویاما است، در جامعه جدید به‌طور خاص اهمیت پیدا کرده و شاید نتوان آن را در جامعه سنتی بررسی کرد. در واقع در گذشته به دلیل محدودیت زمانی و شناختی که افراد نسبت به هم داشتند، نیاز به این نوع از اعتماد احساس نمی‌شد. اعتماد که یکی از جنبه‌های مهم روابط انسانی است از دیرباز در جوامع مختلف وجود داشته است و وجود آن به عنوان یکی از عناصر نظام بخش جامعه سبب شکوفایی شرایط اجتماعی بوده است. «به‌طور کلی اعتماد اجتماعی به معنی پایبند بودن به هنجارها و ارزش‌هایی است که مورد قبول آحاد جامعه است و سبب رشد و ارتقای شرایط فرهنگی، اجتماعی و همچنین بالندگی اقتصادی می‌شود» (میرفردی و احمدی، ۱۳۹۵: ۲۸).

شعر سیف، آینه تمام‌نمای عصر خود است. طبقه حاکم جامعه، قاضی رشوه‌خوار، نماینده ظالم دولت و حتی افراد جامعه که به همکاری ظالمان قد برافراشته‌اند، از نگاه تیزبین سیف در امان نبوده‌اند. «او واقع‌بینانه با طبقه حاکم برخورد می‌کند و در محک نگاه تیز و منتقدانه‌اش، این طبقه و در رأس آنان، خان یا سلطان، خلوص و عیار واقعی خود را نمایان می‌سازد» (سرامی و رفاهی، ۱۳۹۱: ۱۴). به‌طور کلی سیف یکی از شاعران پایداری است که به مبارزه با بی‌عدالتی و نبود امنیت پرداخته و اعتماد که یکی از پایه‌های اساسی نظم و امنیت در جامعه است در شعرش منعکس شده است. سیف «با انتقاد از دنیاپرستی و تأکید بر بی‌اعتباری آن و شناساندن چهره ظالمان و درخواست ایستادگی در برابر آن‌ها، مردم را به قیام علیه استبداد فرا می‌خواند» (جهانشاهی افشار و روستا، ۱۳۹۲: ۱۱۵). بعد اعتماد اجتماعی از دیدگاه سه نظریه‌پرداز جامعه‌شناسی: گیدنز، پاتنام و فوکویاما در دیوان شاعر منتقد اجتماعی قرن هفتم، سیف فرغانی بررسی می‌شود. اعتماد اجتماعی به عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل برقراری ارتباط، زمینه‌ساز همکاری میان اعضای جامعه است.

اعتماد اجتماعی در اندیشه بسیاری از جامعه‌شناسان سنتی و معاصر به چشم می‌خورد. مفهوم اعتماد در صورت‌های مختلفی نمایان می‌شود. متفکران و جامعه‌شناسان برای اعتماد، ابعاد اصلی: اعتماد نهادی، اعتماد بین فردی، اعتماد شخصی، اعتماد بنیادی، اعتماد انتزاعی، اعتماد تعمیم‌یافته، اعتماد سیاسی و ابعاد فرعی چون: اعتماد مبتنی بر عملکرد دولت، امنیت، ارزش‌های اخلاقی (صداقت، خودخواهی، خیرخواهی و...) و دین را در نظر گرفته‌اند. به‌طور کلی اعتماد به دو دسته درون‌گروه: اعتماد شخصی و فردی و اعتماد برون‌گروه: اعتماد نهادی، انتزاعی، بنیادی و اعتماد مبتنی بر عملکرد دولت تقسیم‌بندی می‌شود که در اینجا به چند مورد از آن اشاره می‌کنیم:

انواع اعتماد

اعتماد درون‌گروهی

۱-۱- اعتماد میان افراد

اعتماد بین‌فردی، صورتی دیگر از اعتماد اجتماعی است که تفاوت چندانی با دیگر گونه‌های اعتماد ندارد. اعتماد بین‌فردی شامل ارتباط میان خانواده، دوستان و تمام افرادی است که در جامعه با آن‌ها در تعامل و ارتباط هستیم. شکل‌گیری اعتماد بین فردی نیازمند رعایت معیارهایی چون باور، انتظار مثبت بین دو طرف و تمایل به برآورده کردن ارزش‌های تعریف‌شده بین افراد است. اعتماد افراد با برآورده شدن انتظاراتی که از یکدیگر دارند افزایش می‌یابد. «بلویس (۱۹۹۹) و نوبت بوم (۲۰۰۲) اعتماد بین فردی را پدیده‌ی شناخته‌شده‌ای که می‌تواند بین افراد یک سازمان با افرادی از سازمان دیگر یا حتی بین سازمان‌ها شکل بگیرد معرفی نمودند» (مولرینگ و همکاران، ۲۰۰۴، به نقل از دهنوی و احمدی، ۱۳۹۲: ۵).

- مردم از سیم و زر چو صفر تهی از رقوم قلم‌زنان تواند

- به زبانشان نظر نکن زینهار که به دل دشمنان جان تواند

(فرغانی، ۱۳۶۴: ۱۸۵)

- با غیر دوست بیع و شری کرده منقطع خود را بدو فروخته و او را خریده‌اند

(همان، ۲۵)

از نظر شاعر نبود اعتماد بین افراد، دادوستد و همکاری بین آن‌ها را از بین می‌برد. پاتنام معتقد است بین اعتماد و همکاری رابطه مستقیم وجود دارد. «اعتماد یکی از اجزای سرمایه اجتماعی است، اعتماد همکاری را تسهیل می‌کند و هرچه اعتماد در جامعه بیشتر باشد، احتمال همکاری افزایش می‌یابد» (عباس‌زاده و میرزایی، ۱۳۹۳: ۲۰۲).

- اسعد المعرکه خوانی تو کسی را که بود روبه حیل‌گری یا سگ مردم‌خواری

(فرغانی، ۱۳۶۴: ۲۵)

سیف در این بیت شاعری را نکوهش می‌کند که به پادشاه ظالمی می‌پردازد که همه‌ساله کارش فسق و فجور است و لقب شیر میدان به کسی می‌دهد که همچون روباه حیل‌گری و سگ آدم‌خواری است. اعتماد سیف نسبت به افراد جامعه خود به‌خاطر پیروی از ظلم و ظالم از بین رفته است.

- بقطع دوستی آنجا که دشمن در میان آید دو یار ناشکیبا را ز یکدیگر بگرداند

(همان: ۴۳۷)

- ای پسر از مردم زمانه حذر گیر بگذر از این کوی و خانه جای دگر گیر

(همان: ۲۰۷)

سیف در جامعه‌ای زندگی می‌کند که از بی‌اعتمادی حاکم بر آن رنج می‌برد. این بی‌اعتمادی در وجود سیف رخنه و او را نسبت به اعضای جامعه نیز حساس کرده است. اوضاع بهم‌ریخته جامعه و بی‌اعتمادی مردم نسبت به حکومت، بی‌اعتمادی نسبت به افراد جامعه را نیز به وجود آورده است.

- ای امام متنعم به طعام شاهان تا تو فربه شده‌ای پهلوی دین است نزار

(همان: ۶۵)

امام و راهنمای دینی مردم در واقع جزئی از مردم به شمار می‌رود. بنابراین بی‌اعتمادی به امام جامعه بی‌اعتمادی بین‌فردی محسوب می‌شود.

- در این شهر ار کسی بینی، در این مردم بسی بینی کسی کو بر سری دو روی و بر گردون دو سر دارد

(همان: ۶۵)

- در جنب تو دشمنان کافر

- تو با همه متحد به سیرت

(همان: ۷۲)

- مردمان تشنه‌گر از زندگانی گشته سیر

(همان: ۱۸۱)

سیف در این بیت بی‌اعتماد رایج بین مردم را به عملکرد حکومت و روی کار آمدن حاکم جدید و ظالم ربط می‌دهد و معتقد است این بی‌اعتمادی فردی در عملکرد دولت ریشه دارد.

- ای ز تو هم خرقة هم سجاده تو بی‌نماز

(همان: ۱۷۷)

سیف به افراد ریاکاری می‌تازد که در جامعه خرقة زهد بر تن می‌کنند و ادعای درویشی و عالمی می‌کنند، زهد آن‌ها را حقیقی نمی‌داند و نمی‌تواند به آن‌ها اعتماد کند.

- بهر مخدوم مجازی دل و دین ترک کنی

(همان، ۲۵)

شاعر در درجه اول بی‌اعتمادی نهادی و عملکرد دولت را به تصویر می‌کشد و در پی آن، بی‌اعتمادی به افراد جامعه را بیان می‌کند.

- من از برای دل او دگر نگویم شعر

(همان: ۸۹)

- ندیدم نعمت از اخوان و بر اخوان حسد دیدم

(همان: ۱۷۶)

۲-۱- اعتماد شخصی

اعتماد شخصی، صورتی از اعتماد اجتماعی است که مبتنی بر روابط بین فردی است با این تفاوت که مفهوم آن عینی‌تر و سطح آن خردتر است. در این نوع ارتباط فرد با اشخاص معدود در ارتباط است و شاید بتوان گفت یکی از معایب اعتماد بین شخصی، محدود بودن قلمرو آن است. «اعتماد بین شخصی: که از آن به اعتماد خاص، اعتماد شخصی (Hughes et al, ۲۰۰۰) یا اعتماد اجتماعی به آشنایان (Cox and Caldwell, ۲۰۰۰) نیز تعبیر شده است. این نوع اعتماد معمولاً در شبکه‌های اجتماعی و روابط پایدار دیده می‌شود» (ادریسی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۱). اکثر اعتماد بین شخصی در دیوان سیف مبنی بر اعتماد بین عاشق و معشوق است. گاهی معشوق خداوند است، این نوع از اعتماد به‌خصوص در غزلیات شاعر به فراوانی دیده می‌شود.

- به جز بر آیت تو اعتمادش نیست

(فرغانی، ۱۳۶۴: ۱۳۴)

- اگر خیرخواهی ز عشاق باش

(همان: ۱۳۶)

سیف اگر در مقام عاشق باشد، به معشوق اعتماد کامل دارد و اگر در مقام معشوق باشد، به عاشق اعتماد کامل دارد.

- هر که در سایه تو باشد نیست

(همان: ۳۰۶)

- بی خطا گر خون من ریزی رواست
ای خطای تو به نزد ما صواب
(همان: ۳۱۳)
- فقیر تو نکند اعتماد جز بر تو
چو آدمی نزند تکیه بر عصا سایه
(همان: ۸۰۹)
- به تو پناه برم از همه که بر سر خاک
درخت وار نمی افکنند گیاه سایه
(همان: ۸۰۸)
- قحط از آن سال گشته مستولی که بهر قوت روز
کشته خواهر را بردار خورده مادر را پسر
(همان)

بی کفایتی حاکم در وضع نیازهای مردم و بی تدبیری در زمان قحطی باعث از بین رفتن اعتماد بین نزدیکترین افراد و خانواده شده است. این نوع از بی اعتمادی در فقر و فقر در بی کفایتی و کاردان نبودن دولت ریشه دارد.

- چون مگس در شهد مظلوم اندر آویزد بدو
اندر آن روزی که از فرزند بگیرد پدر
(همان: ۱۸۲)
- چو یعقوب و یوسف در این کهنه حبس
مقام عزیزان نخواهیم یافت
- به جز بیت احزان نخواهیم یافت
به جز کید اخوان نخواهیم یافت
(همان: ۱۹۹)

اعتراض شاعر به بی اعتمادی بین نزدیکان است. سیف این بی اعتمادی را به حيله و فریب برادران یوسف مانند می کند و از این عدم اعتماد شکوه سر می دهد.

اعتماد برون گروهی

۱-۱- اعتماد نهادی

اعتماد نهادی یکی از زیرمجموعه های اعتماد به نظام یا سیستم است که شامل اعتماد به نهادها، سازمانها، ارگانها و دولتی است که افراد در سایه آن زندگی می کنند. «اعتماد نهادی دلالت دارد بر میزان مقبولیت و کارایی و اعتمادی که مردم به نهادهای (رسمی و دولتی) دارند. به تعبیر دوگان انعکاس فقدان اعتماد به نهادها در اغلب موارد، نتیجه بی اعتمادی به افرادی است که عهده دار امور آن نهادها هستند» (میرفردی و احمدی، ۱۳۹۵: ۳۴). اعتماد نهادی یکی از مهم ترین مصداق های اعتماد اجتماعی است. با وجود تقسیم بندی های فراوانی که درباره اعتماد اجتماعی وجود دارد، اهمیت این بعد از اعتماد تا حدی است که متفکران ارزشمندی چون گیدنز، گاهی اعتماد اجتماعی را به دو بخش کلی، اعتماد نهادی و اعتماد میان افراد تقسیم می کند. اعتماد نهادی به عنوان اعتماد برون گروهی، اعتماد مردم به نهاد حکومتی است که مجری برقراری قوانین تعریف شده در جامعه است. نقض قوانین موجب بی اعتمادی و در نهایت پرخاش و آشوب در جامعه می شود.

- ایا قاضی حیلت گر، حرام آشام، رشوت خوار
که بی دینی ست دین تو و بی شرمی شعار تو
(فرغانی، ۱۳۶۴: ۱۱)

قاضی، نماینده دولت و مأمور اجرای عدالت است؛ بی دینی قاضی پرهیزگاری وی را از بین می برد و این بی دینی، بی عدالتی و در پی آن بی اعتمادی را نسبت به حکومت به بار می آورد.

- ظلم به هر خانه لانه کرده چو خطاف
عدل چو عنقا ز چشم خلق نهان بود
(همان: ۱۴۴)
- امیران همچو گرگان و رعیت گوسپندان شان
سگ درگاه خویشم خوان ز گرگان بی نیازم کن
(همان: ۱۷۵)

- مردم بی‌عقل و دین گرفته ولایت
 حال بره چون بود چون گرگ شبان بود
 (همان)
- به عهد این سگان از بی‌شبانست
 رمه در دست سرحان اوفتاده
 (همان: ۱۱۹)
- رعیت گوسپندان این سگان گرگ
 هممه در گوسپندان اوفتاده
 پلنگی چند می‌خواهیم یارب
 درین دیوانه‌گرگان اوفتاده
 (همان)
- این زمان دولت گوساله‌پرستان زر است
 گاو اگر بانگ کند ره بزندان به خوار
 (فرغانی، ۱۳۶۴: ۶۴)
- راست گویم چو کدو جمله گلو و شکمند
 این جماعت که ز پالیز زمانند خیار
 (همان: ۶۷)
- عدل را ساق لاغرسست ولیک
 ظلم را فربه‌سست ران در وی
 (همان: ۲۴۱)

از نظر سیف حکومت با برقراری عدالت در میان مردم می‌تواند اعتماد را در بین افراد تقویت کند؛ از طرف دیگر بی‌عدالتی آن‌ها زمینه بی‌اعتمادی اعضای جامعه به حکومت را به وجود می‌آورد.

- ببین در نان خلق این کژدمان را
 چو اندر گوشت کرمان اوفتاده
 - عوانان اندرو گویی سگانند
 به سال قحط در نان اوفتاده
 (همان: ۱۱۸)
- از انگشت سلیمان رفته خاتم
 ولی در دست دیوان اوفتاده
 (همان: ۱۱۹)
- کاندین ایام ای خاقان کسری معدلت
 ظلم حجاج است اندر روم و نی عدل عمر
 (همان: ۱۸۰)
- هتک استار مسلمانان چنین تا کی کنند
 ظالمان خانه‌سوز و کافران پرده‌در
 (همان: ۱۸۱)
- هم مرگ بر جهان شما نیز بگذرد
 هم رونق زمان شما نیز بگذرد
 وین بوم محنت از پی آن تا کند خراب
 بر دولت‌آشیان شما نیز بگذرد
 در مملکت چو غرّش شیران گذشت و رفت
 این عوعو سگان شما نیز بگذرد
 (همان: ۲۱۷)
- چو تو بی رأی و بی تدبیر او را پیروی کردی
 تو در دوزخ شوی از پیشین و از پس پیشکار تو
 (همان: ۲۱۸)

از نظر سیف دولتی که در آن امنیت و اعتماد وجود ندارد، نماینده آن به پیروی از همان دولت، بدون تدبیر به اداره امور می‌پردازد؛ در نتیجه برهم خوردن قاعده جامعه، بی‌اعتمادی و در آخرت نیز آتش دوزخ را در پی دارد. این قبیل دیدگاه‌های سیف، دید معنوی‌گرای این شاعر را نشان می‌دهد.

۲-۱- اعتماد مبتنی بر عملکرد دولت

عملکرد دولت با اعتماد نهادی رابطه تنگاتنگی دارد و گاهی این دو مقوله به جای هم به کار گرفته می‌شود. دولت مهم‌ترین ارگان در برقراری نظم اجتماعی و به تبع آن ایجاد اعتماد اجتماعی است. هر سه نظریه پرداز (پاتنام، فوکویاما، گیدنز) دولت را یکی از مهم‌ترین عوامل در افزایش یا کاهش اعتماد اجتماعی می‌دانند. از نظر پاتنام «اعتماد عام به وسیله عملکرد دولت تسهیل می‌گردد، درحالی که اعتماد مزیتی است که چنانکه مورد استفاده قرار بگیرد افزایش و در صورت عدم به‌کارگیری کاهش می‌یابد» (کتابی و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۰۳).

- ظلم‌هایی رود بر اهل زبان
زین عوانان که در زمان تواند
(فرغانی، ۱۳۶۴: ۱۰۳)

ظلم حاکم بر جامعه ناشی از بهم‌ریختگی اوضاع اجتماعی و انحطاط‌های اخلاقی است. هرچه ظلم بیشتر باشد، اعتماد اجتماعی به تبع آن کاهش می‌یابد و از نظر فوکویاما هرچه انحرافات و آسیب‌های اجتماعی بیشتر باشد، سرمایه اجتماعی و به تبع آن اعتماد کمتر خواهد بود. وی استدلال می‌کند که «نبود سرمایه اجتماعی، انحرافات و آسیب‌های اجتماعی را به همراه دارد و لذا می‌توان از آمارهای انحرافات اجتماعی به عنوان مقیاس منفی سرمایه استفاده نمود» (فوکویاما، ۱۳۸۵: ۲۰).

- هیچ کس را نماند آسایش
تا چنین ناکسان کسان تواند
(همان)

- تو را بیند در دوزخ به دندان سگان داده
زبان لغوگوی تو، دهان رشوه‌خوار تو
(همان: ۱۲)

رشوه‌خواری قاضی، بی‌اعتمادی مردم را به همراه آورده که شاعر به عنوان نماینده مردم چنین شخصی را مستحق عذاب دوزخ می‌داند.

- همچو سگ قصد نان ما دارند
یا چو سگ پای آدمی گیرند
(همان: ۱۸۵)

- از امیران جود جوییم از عوانان مردمی
ما ز گربه موش و از سگ استخوان تا کی خواهیم
(همان: ۲۱۶)

- این نوبت از کسان به شما ناکسان رسید
نوبت ز ناکسان شما نیز بگذرد
(همان: ۲۱۸)

- به باطل چون تو مشغولی ز حق و خلق بی‌خشیت
نه خوفی در درون تو نه امنی در دیار تو
(همان: ۹)

بی‌توجهی دولت به مردم و نداشتن عذاب وجدان، ناامنی در کشور و بی‌اعتمادی مردم را به همراه داشته است.
- خانه‌ها لانه روباه شد از ویرانی
شهرها خانه شطرنج شد از بی‌شاهی
(همان: ۱۷۳)

- خلق بیم است که چون ذره پراکنده شوند
گر به ایشان نرسد سایه ظلل‌اللهی
(همان)

- بیم آن است که ابدال خضر را گویند
گرسوی روم روی مردن خود می‌خواهی
(همان)

- مرغ کو را جای اندر باغ باشد چون درخت
گر بگیری ور بداری در قفس آسوده نیست
(همان: ۲۰۳)

به حدی اوضاع اجتماعی شاعر به هم ریخته است که فرقی نمی‌کند که مرغ در قفس باشد یا آزاد، هردو برایش ظلم است.

- از پی مالی که امسالت مگر حاصل شود
در پی این سروران از دست دادی پاردين
(همان: ۲۲۸)

- حاکمی عادل همی باید که دندان برکند
مار ظلم این عقارب را به یک افسون عدل
(همان: ۲۰۲)

سیف، نماینده حاکم بر جامعه را به دلیل ظلم فراگیرش در گزندگی به مار و عقرب تشبیه کرده است. ظلم حاکم بر جامعه باعث برهم خوردن نظم و در پی آن بی‌اعتمادی شده است. شاعر از نبود حاکمی عادل می‌نالید.

ظالمان سرگشته چون چرخند تا سرگین جور
گاو جهل این خران انداخت برگردون عدل
(همان: ۲۰۱)

- در زمان ناکسان، آسوده هم ناکس بود
ناکسی نتوان شدن گرچند کس آسوده نیست
(همان: ۲۰۳)

- هرکه را زین امرا مدح کنی ظلم بود
خاصه امروز که از عدل نماند آثاری
(همان: ۲۵)

- تا که بر نطع مملکت ای شاه
دو سه استیزه‌رو رخان تواند
- اسب دولت به سر درآید زود
کین سواران پیادگان تواند
(همان: ۱۸۵)

- اندرین ایام کاسایش نمی‌یابد انام
حکم بر ارباب علم اهل جهالت می‌کنند
(همان: ۲۴۶)

شاعر اوضاع ناپایدار اجتماعی ایران را به تصویر می‌کشد به‌زعم وی در این دوران عده‌ای از افراد نادان و بی‌درایت بر نظام حکومتی حاکم هستند که در سلب آسایش و آرامش مردم تأثیر زیادی دارند. اوضاع پریشان عامه مردم بی‌اعتمادی را نسبت به حاکمان جامعه ترویج داده است.

- شب مخسب ای غافل و نیکو نگه‌دار از عسس
رخت خویش اکنون که این دزدان ایالت می‌کنند
(همان)

- همچو بلبل که برافراز گلی بنشیند
چند گفتمی سخن و هیچ نکردی کاری
(همان: ۲۴)

- تو را در سر کله‌داری‌ست چون کافر از آن هر شب
ببندد عقد با فتنه سر دستاردار تو
(همان: ۱۲)

قاضی در زمانه شاعر و از نظر وی، برخلاف وظیفه‌ای که برعهده دارد، هر شب در فکر ایجاد فتنه و ناامنی در جامعه است.

- ظالمی را که همه ساله بود کارش فسق
به طمع نام منه عادل و نیکوکاری
(همان: ۲۵)

- در دور ما از آتش بیداد ظالمان
چون رود و سیل تیره شد آب‌وهوای خاک
(همان: ۱۳۷)

از نظر سیف ظلم همه‌جا را فراگرفته است و کارگزاران حکومتی لحظه‌ای از ظلم و ستم نسبت به مردم دریغ نمی‌کنند. فرغانی شدت ظلم و ستم در روزگار خود را چنان توصیف می‌کند که نه تنها مردم از این بیداد در رنج و سختی‌اند، که خاک هم به‌خاطر وجود این ظالمان تیره شده است. بدون شک در چنین وضعی اعتماد نسبت به حکومت و حتی افراد جایگاهی ندارد.

- دل بیچاره‌ای راضی نباشد از قفای تو زن همسایه‌ای آمن نبوده در جوار تو

(همان: ۱۱)

قاضی به عنوان نماینده دولت، عدالت را برقرار نمی‌کند و بی‌اعتمادی نسبت به حکومت و نماینده آن به وجود می‌آورد.

- ای که اندر ملک گفتی می‌نهم قانون عدل ظلم کردی ای اشارات هم بیرون عدل

- دیگران در وی چو مجمر عود احسان سوختند وین خسان را همیشه سرگین است در کانون عدل

(همان)

۱-۳- دین

گسترش اعتماد به تقویت عناصر دینی و فرهنگ اسلامی کمک می‌کند و گسترش دین نیز تقویت اعتماد اجتماعی را به همراه دارد. «دین در نظریات جامعه‌شناسان کلاسیک، به عنوان عامل تأثیرگذار بر اعتماد مطرح بوده است. در نظریه‌های اندیشمندان متأخر مانند فوکویاما، گیدنز، پاتنام و کلمن نیز دین عامل تأثیرگذار بر سرمایه اجتماعی - که اعتماد جز اصلی آن است - مطرح شده است» (پناهی و شایگان، ۱۳۸۶: ۷۵). گیدنز دینداری حکام و پیوندهای قومی آنان با مردم را در جوامع سنتی ملاک اعتماد به کینشگران سیاسی می‌داند. با تضعیف اعتماد اجتماعی، دین به عنوان یکی از ارزش‌های مهم جامعه رکود پیدا می‌کند. پاتنام نیز دین را دلیلی بر افزایش اعتماد اجتماعی می‌داند. «پاتنام یکی از کارکردهای مهم مذهب را افزایش سرمایه اجتماعی می‌داند و معتقد است مذهب با تشویق پیروان به فعالیت‌های گروهی، گذران وقت خود با خانواده و دیگران، برگزاری مراسم و برنامه‌های جمعی و کلاس‌های آموزشی موجب تقویت سرمایه اجتماعی می‌شود» (همان: ۸۱). سیف در اشعار خویش به نقش مفید دین و تأثیرات منفی اجرانکردن امور بر مبنای دین اشاره می‌کند:

به قران‌ها زوال ممکن نیست دولتی را که دین قرین باشد

نیست حاجت به عون و نصرت کس دولتی را که دین معین باشد

(فرغانی، ۱۳۶۴: ۱۷۴)

صاحب دولت ار بود دین‌دار خصمش از شاه روم و چین باشد

دست و دولت ورا بود به مثل گر علمدارش آستین باشد

(همان)

- کنی دین‌دار را خواری و دنیا‌دار را عزت عزیز توست خوار ما، عزیز ماست خوار تو

(همان)

عملکرد ضعیف دولت در پی روی کار آمدن افراد بی‌دین باعث برهم‌ریختگی جامعه و در نتیجه بی‌اعتمادی شده است.

- دولتی را که دین کند بنیاد همچو بنیاد دین متین باشد

(همان: ۱۷۳)

سیف معتقد است حکومتی که بر پایه دین باشد، بنیاد آن محکم است. بنیاد حکومتی استوار می‌ماند که مردم به آن اعتماد دارند. بنابراین بین اعتماد و دین رابطه مستقیم وجود دارد. فوکویاما بر تأثیر دین بر افزایش سرمایه اجتماعی و اعتماد تأکید زیادی داشته است. «از نظر فوکویاما در میان عناصری که در جامعه اعتماد اجتماعی را به وجود می‌آورد و یا آن را تقویت می‌کند، نقش دین و مذهب دارای اهمیت است» (مولایی و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۱۰).

- نیست در روم از اسلام به جز نام و شده‌ست
قطب دین مضطرب و رکن شریعت واهی
(همان)

- به بند و حبس سزایی که از تو دیوانه
امور دینی و دین در همست چون زنجیر
(همان: ۱۲۱)

سیف، نماینده اجرای نظم و عدالت در جامعه را به واسطه بی‌توجهی او به دین شایسته بند و زنجیر می‌داند. او معتقد است نبود دین امور دنیایی را مختل می‌کند.

- دین از این قوم ضعیف است ازیرا ببرد
ظلمت چهره شب روشنی روی نهار
(همان: ۶۷)

کارکرد دین در جامعه و نقش آن در حفظ تعادل نظم اجتماعی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. می‌توان گفت بین دین و نظم اجتماعی ارتباط مستقیمی وجود دارد. سیف معتقد است حاکمی که از دین برخوردار نیست، توانایی برقراری نظم در جامعه را ندارد و عدم برقراری نظم و عدالت باعث ایجاد ظلم در جامعه شده است. «پاتنام یکی از کارکردهای مهم مذهب را افزایش سرمایه اجتماعی می‌داند» (پناهی و شایگان، ۱۳۸۶: ۸۱).

اندرین دور که رفت از پی نان دین را آب
شاهبازان چو شتر مرغ شدند آتش‌خوار
(فرغانی، ۱۳۶۴: ۶۷)

کم‌عیار است زر شرع چو هر قلابی
سکه برد از درم دین ز برای دینار
(همان)

خری شد پیشکار تو که دروی نیست یک جودین
دل خلقی ازو تنگست اندر روز باتو
(همان: ۸)

نداشتن دین دلیلی بر ناجوانمردی و آزار خلق و در پی آن بی‌اعتمادی شده است.

- نه ترسی نفس ظالم را ز بیم گوشمال تو
نه بیمی اهل باطل را ز عدل حق‌گذار تو
(همان: ۹)

نداشتن دین و روحیه خداپرستی باعث ایجاد ظلم حکومت به مردم و در نتیجه ایجاد بی‌اعتمادی مردم به دولت شده است. سیف معتقد است فردی که دین ندارد، از هیچ ظلمی دریغ نمی‌کند.

ز بی‌دینی تو چون گبری و زند تو سجد تو
ز بی‌علمی تو چون گاوی و نطق تو خوار تو
(همان: ۱۱)

از نظر سیف نمایندگان دولت باید افراد دینداری باشند. افرادی که از دین پیروی نمی‌کنند و خداترسی (یکی از مقوله‌های دینداری) در نهاد و رفتارشان نباشد، بی‌عدالتی را در جامعه اشاعه می‌دهند که در نتیجه آن بی‌اعتمادی را به همراه می‌آورد.

۱-۴- امنیت

امنیت اجتماعی همانند سایر متغیرهای وابسته به اعتماد اجتماعی رابطه مستقیم و معناداری با اعتماد دارد. «امنیت به معنای ایمن شدن، در امان بودن و بی‌بیمی، آسودگی و آرامش است. احساس امنیت نیز عبارت است از نوعی ذهنیت و جهت‌گیری روانی مثبت» (بحری‌پور و رستگارخالد، ۱۳۹۲: ۱۳). احساس امنیت نقش مهمی در زندگی اجتماعی افراد دارد. گیدنز در ارتباط با چگونگی شکل‌گیری امنیت، بحث اعتماد بنیادی را مطرح می‌کند. اعتماد بنیادی دیدگاهی نسبت به خود و جهان پیرامون آن است. «گیدنز به طرح امنیت وجودی به عنوان یکی از صورت‌های مهم امنیت پرداخته است. وی احساس امنیت را به اعتماد ربط می‌دهد» (ر.ک شایگان و دیگران، ۱۳۹۴: ۹۷). پاتنام و فوکویاما نیز مانند گیدنز اعتماد اجتماعی را یکی از مهم‌ترین مصادیق در جهت ارتقای امنیت اجتماعی می‌دانند.

گر کسی خواهد که اندر مأمنی سازد مقرر (همان: ۱۸۳)	اشکم گورست و پهلوی لحد بر پشت خاک
به خواری چون غریبان اوفتاده (همان: ۱۱۹)	ز جور ظالمان در شهر خویشی
ز دست مرد میدان اوفتاده (همان: ۱۱۹)	زنان را گوی در میدان و چوگان
خوف آن است که از آب بترسد ماهی (همان: ۱۷۳)	امن از این خاک چنان رفته که گریابد باز
شهرها خانه شطرنج شد از بی‌شاهی (همان)	- خانه‌ها لانه روباه شد از ویرانی

حمله مغول، ویرانی شهرها و خرابی خانه‌ها را در پی داشت. آشفتگی و نابه‌سامانی اوضاع اجتماعی و سیاسی ایران نتیجه تسلط قبایل مغول در دوره سیف بود. این ویرانی از عدم امنیت - که یکی از متغیرهای اعتماد است - ناشی می‌شود.

نفس اگر چه مرده باشد آملی زو شرط نیست
دزد اگر چه خفته باشد پاسبان بیدار به
(همان: ۱۸۶)

بیداربودن پاسبان نشانه برقراری امنیت در شهر است. شاعر با تأکید بر بیداری پاسبان خواهان امنیت در جامعه است.

۵-۱-۵- ارزش‌های اخلاقی

ارزش‌های اخلاقی نیز مانند سایر مؤلفه‌های اعتماد و سرمایه اجتماعی از اهمیت خاص خود برخوردار است. اگر بی‌اعتمادی در جامعه حاکم باشد، شالوده‌های ارزش‌های اخلاقی دچار اختلال می‌شود. ارزش‌های اخلاقی یکی از مهم‌ترین پایه‌های مدینه فاضله‌ای است که افراد جامعه در پی آن هستند. «اعتماد ممکن است به عنوان محصول ارزش‌های اخلاقی و مذهبی باشد که شرافت و عشق متقابل را تجویز می‌کند» (رحمانی خلیلی و حسینی امین، ۱۳۹۱: ۴). این ارزش‌ها خود شامل صداقت، عدم خودخواهی، بی‌اعتنایی به دنیا، عدم همیاری و نداشتن حرص و طمع در دیوان سیف مطرح است. به‌طور کلی رابطه مستقیم و معناداری بین ارزش‌های اخلاقی و اعتماد وجود دارد. «به عبارتی هرچه در جامعه ارزش‌های اخلاقی مثبتی چون صداقت، درستی، راستی، تلاش بیشتر و ارزش‌های منفی چون ریا، حقه‌بازی، فریبکاری و کلاهبرداری کمتر میزان اعتماد اجتماعی بیشتر می‌شود» (کتابی و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۱۶).

۵-۱-۱-۵- صداقت

زر مغشوش عمل دارم مسنجش زآنک نیست
بهر بازار قیامت نقد میزانی مرا
(فرغانی، ۱۳۶۴: ۱۰۵)

شاعر نبود راستی و صداقت را در شعر بیان می‌کند. سیف با قراردادن خود در جایگاه افرادی که راستی را پیشه نمی‌کنند، سخن خود را بیان می‌کند.

راست چون واعظ، نان جوی بدین شاد مشو
که سخن گویی و جهال بگویند آری
(همان: ۲۴)

سیف در عین ستایش راستی و صداقت به تعریض و کنایه به دورغویی واعظ شهر اشاره می‌کند و آن را می‌نکوهد.

۵-۱-۲- خودخواهی

به‌طور کلی خودخواهی افراد گاهی باعث رعایت‌نکردن حقوق دیگران است که به دنبال آن بی‌اعتمادی را به وجود می‌آورد. «از نظر فوکویاما اعتماد هنگامی به وجود می‌آید که مردم هنجارهای مشترک، صداقت و همیاری را به کار گرفته باشند و با خودخواهی و فرصت‌طلبی که مخرب اعتمادند فاصله بگیرند» (عظیمی، ۱۳۹۲: ۲۰۱).

ای از برای بردن گنجینه‌های مور
چون موش نقب کرده درین توده‌های خاک
ای داده بهر دینی دون عمر خود به باد
گوهر چو آب صرف مکن در بهای خاک
(همان، ۱۳۷)
- دایم تو از محبت دنیا و حرص و مال
نعمت شمرده محنت دارالبلائی خاک
(همان: ۱۳۸)

۵-۱-۳- فاش کردن راز

- سیف فرغانی تو هتک سر مردم می‌کنی
رو به مکتب شو که طفلی با تو نتوان گفت راز
(همان، ۱۷۹)

رازداری نیز به عنوان یکی از متغیرهای ارزش‌های اخلاقی رابطه مستقیمی با اعتماد دارد. سیف معتقد است کسانی که اسرار مردم را فاش می‌کنند، به‌گونه‌ای مورد بی‌اعتمادی قرار می‌گیرند که حتی کودکان از گفتن رازهای خود با آن‌ها ابا دارند.

۵-۱-۴- عدم خیرخواهی

در هر جامعه‌ای نیاز مبرم به پیشوایی برای هدایت مردم هست. حمله مغول و اوضاع آشفته کشور چنان مردم را در لاک خود فرو برده که نسبت به هم بی‌تفاوت شده‌اند و این بی‌تفاوتی و عدم خیرخواهی بی‌اعتمادی را به وجود آورده است.

مملکت جمله پر از منکر و معروفی نه
که به خیر امر کند یا بود از شر ناهی
(همان: ۱۷۳)
مدح این قوم دل روشن تو تیره کند
همچورو را کلف و آینه را زنگاری
از ثنای امرا نیک نگهدار زیان
گرچه رنگین سخنی نقش مکن دیواری
(همان: ۲۴)
ظالمان مرده و مظلومکان نوحه کنان
هیچ دلسوزی نباشد مرده را بر نوحه‌گر
(همان: ۱۸۱)

سیف ظالمان را به مرده و مردم مظلوم را به نوحه‌گر تشبیه می‌کند و معتقد است همان‌گونه که مرده بر نوحه‌گر دلسوزی نمی‌کند، حاکمان ظالم نیز بر مردم رحمی ندارند و همیاری بین مردم و حاکمان وجود ندارد.

۵-۱-۵- مشارکت

شاعر برای برقراری اعتماد و بهبود اوضاع جامعه به نصیحت می‌پردازد و از حاکم می‌خواهد برای بهبود وضعیت مشارکت کند، نصیحت را بپذیرد تا اعتماد بین مردم و دولت بهبود یابد.

خود ارچه پیر شود دولتش جوان باشد
اگر قبول نصیحت کند جوان از پیر
(همان: ۱۲۳)
کز روی پیشینه کنی جمله تو را یار شوند
ور ره راست روی هیچ نیابی باری
(همان: ۲۵)

فوکویاما به مشارکت و همکاری در اجتماع معتقد است. در واقع زمانی که بی‌عدالتی و ظلم در جامعه باشد، افراد جامعه با همکاری و اتحاد، سهمی در از بین بردن آن دارند؛ اما در این جا شاعر مشارکت مردم را در اشاعه ظلم بیان می‌کند.

نتیجه

اعتماد اجتماعی یکی از مهم‌ترین زیر مجموعه‌های سرمایه اجتماعی به شمار می‌رود. به‌طور کلی اعتماد یکی از جنبه‌های مهم روابط انسانی است که به عنوان عنصری مهم در پایین‌ترین سطح از روابط بین خانواده شروع و در جامعه گسترش

می‌یابد. گیدنز، فوکویاما و پاتنام سه نظریه‌پرداز جامعه‌شناسی هستند که هرکدام جداگانه به بررسی اعتماد اجتماعی به عنوان یکی از اساسی‌ترین جنبه‌های سرمایه اجتماعی پرداخته‌اند. اعتماد نهادی، اعتماد بین فردی، اعتماد شخصی و ارزش‌های اخلاقی به عنوان مهم‌ترین مصادیق سرمایه اجتماعی و دین، امنیت، اعتماد مبتنی بر عملکرد دولت به عنوان متغیرهای وابسته و مرتبط با اعتماد اجتماعی در دیوان سیف بررسی شده است. براساس دیدگاه دوگانه و دوئالیستی مطرح در جامعه‌شناسی امیل دورکیم (Emile Durkheim) - یکی از جامعه‌شناسان مطرح - و همچنین اندیشه گیدنز - که ویژگی‌های اعتماد در جامعه مدرن و سنتی را مطرح کردند - اعتماد اجتماعی به دو دسته درون‌گروه و برون‌گروه دسته‌بندی می‌شود. اعتماد درون‌گروه شامل اعتماد به خویشاوندان و نزدیکان و اعتماد شخصی و اعتماد برون‌گروه، شامل اعتماد به اغیار، نهادها و سازمان‌هاست. براساس دیدگاه‌های سرمایه اجتماعی، این نوع دوم اعتماد است که به توسعه می‌انجامد. از آنجاکه سیف شاعر اجتماعی و منتقدی ستیپنده است، می‌توان گفت بیشترین نمود از اعتماد نهادی و عملکرد دولت را در شعر وی می‌توان یافت. تحلیل محتوای نظری اندیشه‌های شعر سیف نشان‌دهنده اندیشه غالب شاعر در زمینه اعتماد برون‌گروهی است. اعتماد برون‌گروهی در جامعه به توسعه منتهی می‌شود. تمرکز شاعر بر اعتماد برون‌گروهی تلویحاً توجه وی را به توسعه و پیشرفت کشور نشان می‌دهد. بیشترین گلابه سیف از عملکرد ضعیف دولت و نهادی است که بر جامعه حاکم است. در دیوان سیف به دلیل دگرگونی‌های حیات اجتماعی، برهم خوردن نظم جامعه، فساد و انحطاط اخلاقی به جای اعتماد باید از عدم اعتماد سخن گفت. تنها اعتمادی که در دیوان وی به‌خصوص در بخش غزلیاتش به چشم می‌خورد، اعتماد بین شخصی مبتنی بر روابط عاشق و معشوق است و این موضوع به دلیل توجه سیف به سعدی در غزلیاتش حضور یافته است. می‌توان گفت در سایر ابیات موجی از بی‌اعتمادی به حکومت دیده می‌شود. سیف از افراد جامعه نیز شکایت می‌کند و بی‌اعتمادی خود را به آن‌ها نشان می‌دهد و دلیل این بی‌اعتمادی را همکاری این افراد با حکومتی می‌داند که خود عامل اصلی این بی‌اعتمادی است. دین، امنیت و ارزش‌های اخلاقی نیز به عنوان یکی دیگر از متغیرهای اعتماد اجتماعی در دیوانش بررسی شد که رابطه مستقیمی با اعتماد نهادی و عملکرد دولت دارند. به‌طور کلی سیف معتقد است حاکمی که از ارزش‌های دینی و اخلاقی در جامعه تهی باشد، امنیت و نظم حاکم بر جامعه را برهم می‌زند و توانایی اجرای عدالت را ندارد؛ در این صورت ریشه بی‌اعتمادی در جامعه به وجود می‌آید. به اعتقاد وی با داشتن دین می‌توان اعتماد اجتماعی را در جامعه افزایش داد.

منابع

۱. اوجاقلو، سجاد، زاهدی، محمدجواد (۱۳۸۴). «بررسی اعتماد اجتماعی و عوامل موثر بر آن در بین ساکنان شهر زنجان»، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، شماره ۴، دوره ۶، صص ۹۲-۱۲۵.
۲. ادریسی، افسانه، رحمانی خلیلی، احسان و حسینی امین، سیده نرگس (۱۳۹۱). «اعتماد اجتماعی رهاورد هنجارهای دینی و ارزش‌های اخلاقی (جامعه آماری: استادان و کارکنان و دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران(شمال))»، *جامعه‌پژوهی فرهنگی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*، شماره ۱، صص ۱-۲۳.
۳. بحری‌پور، عباس و رستگارخالد، امیر (۱۳۹۲). «بررسی رابطه بین اعتماد اجتماعی و احساس امنیت اجتماعی (مطالعه موردی: شهرستان کاشان)»، *فصلنامه مطالعات جامعه‌شناسی جوانان*، شماره ۱۰، صص ۹-۲۶.
۴. پناهی، محمدحسین و شایگان، فریبا (۱۳۸۶). «اثر میزان دینداری بر اعتماد سیاسی»، *فصلنامه علوم اجتماعی*، شماره ۳۷، صص ۷۳-۱۰۸.
۵. تاجبخش، کیان (۱۳۸۴). *سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی و توسعه*، ترجمه: افشین خاکباز و حسین پویان، تهران: نشر نو

۶. تاجبخش، کیان، ثقفی، مراد و کوهستانی‌نژاد، مسعود (۱۳۸۲). «سرمایه اجتماعی و سیاست‌های اجتماعی»، فصلنامه رفاه اجتماعی، شماره ۱۰، صص ۱۵۵-۲۰۰.
۷. ترابی، محمد (۱۳۶۵). «به دنبال شعر بی‌دروغ در دیوان سیف‌الدین فرغانی»، مجله چیستا، شماره ۲۸، صص ۶۱۲-۶۲۰.
۸. سرّامی، قدمعلی و رفاعی، دیار (۱۳۹۱). «سیف فرغانی و انتقادهای اجتماعی»، عرفانیات در ادب فارسی، شماره ۱۲.
۹. جهانشاهی افشار، علی و روستا، جمشید (۱۳۹۲). «هجوم مغول به ایران و مؤلفه‌های پایداری در اشعار سیف»، نشریه ادبیات پایداری، شماره ۹، صص ۹۳-۱۱۸.
۱۰. دهنوی، فریبا و احمدی، سیدعلی اکبر (۱۳۹۲). «تبیین مؤلفه‌ها و سنجش اعتماد بین‌فردی (مورد مطالعه: سازمان تأمین اجتماعی)»، فصلنامه مطالعات رفتار سازمانی، شماره ۳، صص ۱-۲۴.
۱۱. درّی، زهرا و هادی، زینب (۱۳۸۹). «ابعاد مختلف نقد اجتماعی در دیوان سیف‌الدین محمدفرغانی»، پژوهشنامه زبان و ادبیات فارسی، شماره ۵، صص ۱۱۹-۱۴۶.
۱۲. زین‌آبادی، مرتضی (۱۳۸۷). «تئوری‌ها و نظریات مربوط به اعتماد اجتماعی در جامعه»، گروه پژوهش‌های فرهنگی و اجتماعی، پژوهشکده استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام، شماره ۱۶.
۱۳. شارع‌پور، محمود، رزاقی، نادر و غلام‌زاده، خلیل (۱۳۸۹). «بررسی رابطه انواع اعتماد با اعتماد اجتماعی در بین دانشجویان دانشگاه مازندران»، مجله مطالعات اجتماعی ایران، دوره ۴، شماره ۴، صص ۴۰-۵۳.
۱۴. ظهیری‌نیا، مصطفی، نیکخواه، هدایت‌الله، فلاحی‌شاه‌آباد، احمد، صادقی، سهیل و عزیززاده، امید (۱۳۹۵). «اعتماد اجتماعی و تأثیر آن بر مشارکت اجتماعی دانشجویان دانشگاه هرمزگان»، پژوهشنامه فرهنگی هرمزگان، شماره ۱۱، صص ۸۶-۱۰۶.
۱۵. صادقی‌ده‌چشمه، ستار (۱۳۸۸). «سنجش اعتماد اجتماعی و بررسی عوامل موثر بر آن در مراکز شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری، رساله دکتری رشته جامعه‌شناسی، دانشگاه اصفهان.
۱۶. عباس‌زاده، محمد و میرزایی، مجتبی. (۱۳۹۳). «نقش دین در توسعه شبکه اعتماد اجتماعی دانشجویان (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه تبریز)»، فرهنگ در دانشگاه آزاد اسلامی، شماره ۲، صص ۱۹۹-۲۲۴.
۱۷. عظیمی، لیلیا (۱۳۹۲). «تأثیر اعتماد اجتماعی بر کیفیت دانشجویان دانشگاه آزاد بروجرد»، مطالعات علوم اجتماعی ایران، شماره ۳۸، صص ۱۸۶-۲۱۵.
۱۸. فرهمند، مهناز، شفیع‌نژاد، مجتبی و دامن‌باغ، مرتضی (۱۳۹۵). «دوگانگی فرهنگی و بی‌اعتمادی اجتماعی (مطالعه شهروندان شهر یزد و اهواز)»، مسائل اجتماعی ایران، شماره ۲: ۷۳-۹۶.
۱۹. فرغانی، سیف‌الدین محمد (۱۳۶۴). دیوان سیف فرغانی، تصحیح ذبیح‌الله صفا، تهران: انتشارات فردوس.
۲۰. کریمی، مهناز و حسینی‌کازرونی، سیداحمد (۱۳۹۳). «پیشینه عصبان سیاسی و نقد قدرت در اشعار سیف فرغانی و عبید زاکانی»، فصلنامه تحلیل و نقد متون زبان و ادبیات فارسی، شماره ۲۲: ۳۳-۵۳.
۲۱. کزکاوا، عمرالنساء (۱۳۸۴). «مضامین اجتماعی در شعر فارسی عصر مغول»، نامه پارسی، شماره ۴، صص ۸۵-۹۱.
۲۲. گیلدنز، آنتونی (۱۳۷۷). پیامدهای مدرنیته، ترجمه: محسن ثلاثی، تهران، مرکز.
۲۳. کتابی، محمود، ادیبی‌سده، مهدی، قاسمی، وحید و صادقی‌ده‌چشمه، ستار. (۱۳۸۹). «سنجش اعتماد اجتماعی و عوامل موثر بر آن در مراکز و شهرستان‌های چهارمحال و بختیاری»، جامعه‌شناسی کاربردی، شماره ۴: ۹۷-۱۲۲.
۲۴. مولایی، جابر، رنجبریان، علی، سیدی، سیدعلی و حسینی، سیدعلی اکبر (۱۳۹۵). «بررسی عوامل جامعه‌شناختی مؤثر بر میزان اعتماد اجتماعی (مورد مطالعه: دانشجویان دختر دانشگاه پیام نور آبدانان)»، فصلنامه توسعه اجتماعی (توسعه انسانی

سابق)، شماره ۴: ۱۰۵-۱۲۲

۲۵. میرفردی، اصغر و احمدی قاریانی، حکیم (۱۳۹۵). «بررسی رابطه گرایش دیگرخواهانه و اعتماد اجتماعی در روابط میان

شخصی (مورد مطالعه: ساکنان ۱۸ سال به بالای شهر یاسوج)»، مجله جامعه‌شناسی کاربردی، شماره ۶۴: ۲۷-۴۶.